

بررسی تطبیقی مفهوم و مصداق «آیه مودّت» در تفاسیر روایی فریقین

عظیم عظیم پور مقدم^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۷

چکیده

در میان تفاسیر قرآن به طور عام، و در تفاسیر روایی به طور خاص، درباره مفهوم و مصداق آیه مودّت، به ویژه در تبیین منظور از عبارت «المودة فی القربی»، اختلاف نظرهایی وجود دارد. پژوهش در این زمینه، از رهگذر دستیابی به مفهوم و مصداق صحیح آیه مودّت، می تواند جایگاه والای اهل بیت پیامبر ﷺ را در استمرار رسالت نبوت، هدایت و سعادت امت، و نیز وجوب اطاعت، همیاری، همراهی و محبت عملی نسبت به این خاندان تبیین کرده و پاسخی مستدل و مناسب به شبهات ارائه دهد. در این نوشتار، نتیجه نقد و بررسی دیدگاه های فریقین در یازده تفسیر مهم روایی نشان می دهد که مودّت در آیه ۲۳ سوره شوری، به معنای محبت همراه با عمل است و «القربی» به خویشاوندان خاص پیامبر ﷺ اشاره دارد که محبت، همراهی و یاری آنان واجب است. مصداق تنزیلی این خویشاوندان خاص، علی، فاطمه، حسن و حسین ﷺ هستند و مصداق تأویلی آنان، سایر امامان معصوم ﷺ می باشند.

کلیدواژه ها: المودة، القربی، روایات تفسیری شیعه، روایات تفسیری اهل سنت، آیه مودّت.

۱. استادیار و پژوهشگر قرآنی، دانشکده علوم قرآنی، تهران، ایران؛ (azimpour60@yahoo.com)

مقدمه

عترت و اهل بیت پیامبر ﷺ در آموزه‌های قرآنی و روایی، از نگاه فریقین، از جایگاه بسیار والایی برخوردارند. در میان پیامبران، درخواست اجر رسالت تنها به پیامبر خاتم اختصاص یافته است؛ اجری که ماهیتی معنوی دارد و محبت و دوستی نسبت به جانشینان پیامبر، همراه با اطاعت و فرمان‌پذیری از دستورات این گروه خاص، از سوی خداوند بر همگان واجب شده است.

بر اساس اراده و ابلاغ الهی، ادامه حاکمیت دینی و تحقق اراده خداوند پس از پیامبر اعظم، بر عهده انسان‌هایی معصوم و کامل نهاده شده است؛ کسانی که از هرگونه گناه و خطا به دور بوده و در مکتب نبوی، برای هدایت و رستگاری انسان‌ها، از دانش، حکمت، شجاعت و تمامی ویژگی‌های لازم در این مسیر انسان‌ساز بهره‌مند هستند.

آیه مودّت (شوری: ۲۳) یکی از مهم‌ترین آیات قرآن در معرفی و تعیین جایگاه اهل بیت به عنوان جانشینان پس از پیامبر به شمار می‌رود. مفسران و اندیشمندان مذاهب اسلامی در معناشناسی و تعیین مصداق این آیه اختلاف نظر داشته‌اند و برخی تا شش وجه برای آن ذکر کرده‌اند.

یکی از وظایف مهم پیروان راستین قرآن و دلسوزان اسلام ناب نبوی، جهاد قرآنی در تبیین، معرفی و حفظ شأن و جایگاه اهل بیت پیامبر است؛ تا مبادا نااهلان این جایگاه مقدس و حیات‌بخش را با تحریف و تزویر، به نام خود یا دیگران مصادره کرده و به ناحق بر سرنوشت مردم حاکم شوند.

در این نوشتار، با بهره‌گیری از تفاسیر مهم روایی شیعه و اهل سنت که بر اساس زمان زندگی مؤلفان و تاریخ نگارش، از قدیم به جدید سامان یافته‌اند، روایات تفسیری مهم مرتبط با آیه مودّت استخراج و بررسی شده و با تطبیق و مقایسه، برخی نکات لازم برای دستیابی به فهم صحیح آیه، معناشناسی و مصداق‌یابی منطبق با روایات معتبر، ارائه گردیده است.

در این پژوهش، سه پرسش اصلی مطرح و بررسی می‌شود که پاسخ‌های آن‌ها بر اساس

روایات تفسیری دو گروه شیعه و اهل سنت درباره آیه موَدّت استخراج و تبیین شده است:

پرسش اول: براساس روایات تفسیری فریقین، مفهوم و مصداق صحیح آیه موَدّت چیست؟
پرسش دوم: براساس آموزه‌های آیه موَدّت، مهم‌ترین وظایف امت اسلام کدام‌اند؟ پرسش سوم: وجوه مختلف در تبیین مفهوم و مصداق آیه موَدّت چیست؟

پاسخ پرسش اول: براساس روایات تفسیری فریقین، مفهوم و مصداق صحیح موَدّت در آیه ۲۳ سوره شوری، محبت عملی است. «القربی» به خویشاوندان خاص پیامبر ﷺ اشاره دارد که مصداق تنزلی آنان، علی، فاطمه، حسن و حسین ﷺ هستند و مصداق تأویلی آن‌ها، سایر امامان معصوم ﷺ می‌باشند.

پاسخ پرسش دوم: براساس آموزه‌های آیه موَدّت، بر امت اسلام واجب است نسبت به اهل بیت پیامبر ﷺ محبت قلبی، دائمی و عملی داشته باشند، فرمان آنان را فرمان الهی بدانند و در تحقق اهداف ایشان که ادامه رسالت نبوی در قالب حاکمیت اسلام ولایی و اجرای اراده الهی است، از هیچ‌گونه مجاهدت، تلاش، ایثار جان و مال، و تبیین و ترویج اندیشه نجات‌بخش آنان دریغ نورزند.

پاسخ پرسش سوم: مفسران با بهره‌گیری از روایات، سیاق آیات، قواعد و ساختارهای ادبی، در تبیین مفهوم و تعیین مصداق آیه موَدّت، شش وجه را ذکر کرده‌اند:

خطاب آیه به قریش است و اجر درخواست شده، موَدّت قریش نسبت به رسول خدا ﷺ است؛ زیرا قریش خویشاوندان پیامبرند.

خطاب آیه به قریش است و اجر درخواست شده، موَدّت رسول خدا ﷺ نسبت به قریش است.

خطاب آیه به انصار است و اجر درخواست شده، موَدّت انصار نسبت به رسول خدا ﷺ است.

خطاب آیه به قریش یا عموم مردم است و منظور از موَدّت، محبت نسبت به خویشاوندان به‌طور کلی است، نه خویشاوندان پیامبر.

معنای «قربی» تقرب به خداوند است که از طریق اطاعت و بندگی حاصل می‌شود.

خطاب آیه به اهل ایمان و امت اسلام است و مراد از مودّت، محبت عملی، همراهی دائمی و دوستی با خویشاوندان پیامبر ﷺ یعنی عترت و اهل بیت ﷺ است.

وجه ششم با روایات تفسیری شیعه و بسیاری از روایات اهل سنت انطباق دارد. همچنین اخبار متواتری از طرق مختلف در روایات فریقین، بر وجوب مودّت اهل بیت و محبت نسبت به آن حضرات دلالت دارند.

علامه طباطبایی به وجوب محبت اهل بیت ﷺ بر اساس روایات متواتر تصریح کرده است: «وقیل: المراد بالمودّة فی القربی، مودّة قرابة النبی ﷺ و هم عترته من أهل بیته ﷺ، و قد وردت به روایات من طرق أهل السنة، و تكاثرت الأخبار من طرق الشيعة علی تفسیر الآية ب مودّتهم و موالاتهم، و یؤیده الأخبار المتواترة من طرق الفریقین علی وجوب موالاة أهل البيت ﷺ و محبتهم» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص ۴۶).

فخر رازی، همانند زمخشری، معتقد است که بر اساس آیه مودّت، ابراز محبت نسبت به علی، فاطمه، حسن و حسین ﷺ بر همه امت واجب است. او روایات مربوط به محبت اهل بیت ﷺ را که در تفسیر کشاف نقل شده، تأیید می‌کند و بر این باور است که وجوب محبت اهل بیت به صورت متواتر و با دلایل متعدد وارد شده است. وی در ادامه به ذکر و تحلیل این روایات و دلایل می‌پردازد: «لا شك أن النبی ﷺ كان یحب فاطمة ﷺ. قال ﷺ: فاطمة بضعة منی، یؤذنی ما یؤذنها. و ثبت بالنقل المتواتر عن رسول الله ﷺ أنه كان یحب علیاً و الحسن و الحسین، و إذا ثبت ذلك وجب علی كل الأمة...» (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۷، ص ۵۹۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۱۹). روایات وارد شده در ذیل آیه مودّت بسیار فراوانند؛ به گونه‌ای که ۵۶ نفر از بزرگان اهل سنت به نقل روایات مرتبط با این آیه پرداخته‌اند (میلانی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۱۶-۲۱). همچنین در تفاسیر روایی و جوامع حدیثی مهم و معتبر شیعه، دست کم ۵۴ روایت در تفسیر و تبیین مفهوم و مصداق آیه مودّت، به عنوان اهل بیت و جانشینان پیامبر ﷺ، نقل شده است (برازش، ۱۳۹۴، ج ۱۳، ص ۶۰۰-۶۲۶).

پیشینه

با توجه به اهمیت عترت و اهل بیت پیامبر ﷺ و نقش بنیادین آنان در هدایت جوامع بشری، و نیز جایگاه ویژه آیه موَدّت در تفاسیر و جوامع روایی، از دیرباز تا دوران معاصر، موضوعاتی همچون مفهوم شناسی «المودة»، مصداق یابی «القربی» و وظایف امت اسلامی در قبال اهل بیت در آیه موَدّت، مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته و آثار متعددی در قالب تک نگاره‌ها به نگارش درآمده است. برخی از مهم‌ترین آثار در این زمینه عبارت‌اند از:

مقاله: «بررسی تطبیقی آیه موَدّت از منظر شیعه و اهل سنت»، سید محمود طیب حسینی، دوفصلنامه رویکرد مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، دوره ۹۶، شماره ۹، سال ۱۳۹۶

مقاله: «بررسی تطبیقی آیات موَدّت و تطهیر در روایات شیعه و اهل سنت»، سهراب مروتی و عبدالجبار زرگوش نسب، ماهنامه معرفت، سال هجدهم، شماره ۱۴۳

پایان‌نامه: «بررسی تطبیقی آیه موَدّت از دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت»، مریم ویسی، تاریخ دفاع: ۱۳۹۲، سطح سه حوزه، جامعه الزهراء، حوزه علمیه خاوران قم، استاد راهنما: حسن صادقی

کتاب: «تفسیر تطبیقی آیه موَدّت»، فدا حسین عابدی، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، ۱۳۸۴ ش

کتاب: «آیات ولایت در قرآن»، ناصر مکارم شیرازی، قم، نسل جوان، ۱۳۸۶ ش

در نوشتارهای یادشده، آیه موَدّت یا به صورت کلی و بدون تطبیق و مقایسه بررسی شده است، یا با رویکردی خاص مورد تحلیل قرار گرفته، و یا تطبیق آن از منظر مفسران شیعه و اهل سنت به طور عمومی بررسی شده است. اما در پژوهش حاضر، مفهوم و مصداق آیه موَدّت با تأکید بر عبارت «المودة فی القربی»، با رویکردی تطبیقی در مهم‌ترین تفاسیر روایی شیعه و اهل سنت، بر اساس ترتیب تاریخی شکل‌گیری منابع از قدیم تا جدید، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است؛ رویکردی که می‌تواند واجد نوآوری و ابعاد تازه‌ای در مطالعات قرآنی باشد.

الف. مفهوم‌شناسی و بسامد قرآنی «المودة»

در این بخش، با رویکردی معناشناختی و آماری، به بررسی مفهوم «المودة» در قرآن کریم و بسامد کاربرد آن در آیات مختلف پرداخته می‌شود تا جایگاه این واژه در نظام معنایی قرآن و پیوند آن با مفاهیم بنیادین دینی روشن گردد.

۱. مفهوم‌شناسی واژه «المودة»

وَدَّ در زبان عربی دارای دو معناست: ۱. محبت نسبت به چیزی؛ ۲. آرزو داشتن آن چیز. گاهی این واژه هر دو معنا را در بر دارد؛ زیرا آرزو به معنای خواستن و علاقه‌مندی شدید برای دستیابی به چیزی است که مورد محبت قرار گرفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۰، ص ۸۶۰). در برخی آیات قرآن، «تمنا و آرزو همراه با محبت و دوستی» آمده است، از جمله: - «وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّوكُمْ» (آل عمران: ۶۹)؛ گروهی از اهل کتاب دوست دارند و آرزو می‌کنند که شما را گمراه سازند. - «وَدُّوا لَوْ تُكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا» (نساء: ۸۹)؛ دوست دارند و آرزو می‌کنند که همانند آنان کافر شوید.

همچنین آیات: انفال: ۷، حجر: ۲، آل عمران: ۱۱۸، بقره: ۱۰۹، معارج: ۱۱، نساء: ۷۳ و ۱۴۴ نیز همین مفهوم دوستی و آرزو را در خود دارند (راغب، ۱۴۱۰، ص ۸۶۱). فیومی (متوفی ۷۷۰ ق) «المَوَدَّة» را مصدر میمی از ریشه «ودد» و از باب «تَعَبَّ» دانسته که به معنای محبت همراه با علاقه و آرزو آمده است: «وَدِدْتُه: أَوْدُهُ مِنْ بَابِ تَعَبَّ، وَدًّا (به فتح و ضم واو) یعنی او را دوست داشتم. اسم آن «المَوَدَّة» است. همچنین «وَدِدْتُ لَوْ كَانَ كَذَا» یعنی آرزو داشتم چنین باشد، و «أَوْدُ» نیز به معنای «وَدًّا» و «وَدَادَةً» (به فتح واو) به معنای تمنا و آرزوست» (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۶۵۳).

ابوهلال عسکری در تفاوت میان مَوَدَّت و محبت می‌نویسد: محبت در چیزی است که هم میل طبیعی و هم حکمت آن را اقتضا می‌کند، اما مَوَدَّت تنها از میل طبیعی و کشش درونی ناشی می‌شود: «الفرق بین الحب والود أن الحب یكون فیما یوجبہ میل الطباع والحكمة جمیعاً، والود

من جهة ميل الطباع فقط . ألا ترى أنك تقول: أحب فلاناً وأوده، و می گویی: أحب الصلاة، ولی نمی گویی: أود الصلاة...» (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۱۱۶).

مهدی مقامی در کتاب ولایت و امامت در قرآن چنین می نویسد: «مَوَدَّة» از ماده «وَدَّ» (با ضم یا فتح واو) در لغت به معنای دوست داشتن چیزی همراه با آرزوی تحقق آن است، و در اصطلاح، محبتی است که در عواطف، گفتار و رفتار انسان تأثیرگذار است. تفاوت مودّت با محبت در این است که مودّت، محبتی شدید و ابرازشده است که به فرمان پذیری و الگوبرداری از محبوب می انجامد. اگرچه مودّت از قلب آغاز می شود، اما به قلب محدود نمی ماند و در رفتار و عملکرد انسان نمود پیدا می کند؛ به گونه ای که اگر نشانه های آن در اعضا و جوارح یا رفتار انسان دیده نشود، نمی توان آن را مودّت نامید» (مقامی، ۱۳۶۹، ص ۱۰۲).

۲. بسامد قرآنی واژه «المودة»

واژه «وَدَّ» و مشتقات آن ۲۹ بار در ۱۸ سوره و ۲۸ آیه قرآن کریم آمده است (محمد زکی، محمد خضر، ج ۱، ماده «ودد»؛ نرم افزار جامع التفاسیر، نسخه ۳، بخش جستجو، ریشه «ودد»). «وَدَّ» در قالب فعل ماضی و مضارع، ۱۷ بار تکرار شده است؛ ۹ بار به صورت ماضی و ۸ بار به صورت مضارع. نمونه هایی از این کاربردها عبارت اند از: البقرة: ۹۶، ۱۰۵، ۱۰۹، ۲۲۶؛ آل عمران: ۳۰، ۶۹، ۱۱۸؛ نساء: ۴۲، ۸۹، ۱۰۲؛ انفال: ۷؛ حجر: ۲؛ احزاب: ۲۰؛ مجادله: ۲۲؛ ممتحنه: ۲؛ قلم: ۹؛ معارج: ۱۱.

واژه «ودود» به عنوان وصفی برای خداوند، دو بار در قرآن آمده است؛ «وَدَّأً» به عنوان مصدر ثلاثی مجرد، یک بار؛ و «وَدَّأً» به عنوان نام یک بُت، نیز یک بار ذکر شده است (هود: ۹۰؛ بروج: ۱۴؛ مریم: ۹۶؛ نوح: ۲۳).

واژه «مَوَدَّة» نیز ۸ بار در قرآن آمده است؛ ۵ بار بدون «الف و لام» و ۳ بار با «الف و لام». نمونه هایی از این کاربردها عبارت اند از: نساء: ۷۳؛ مائده: ۸۲؛ عنکبوت: ۲۵؛ روم: ۲۱؛ شوری: ۲۳؛ ممتحنه: ۱، ۷.

علامه طباطبایی در المیزان، ذیل آیه ۲۱ سوره روم: «... وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً...» چنین

می‌نویسد: می‌توان گفت «مودّت» نوعی از محبت است که اثر آن در مقام عمل ظاهر می‌شود. بنابراین، نسبت مودّت به محبت مانند نسبت خضوع به خشوع است؛ زیرا خضوع نوعی از خشوع است که در عمل نمایان می‌شود، در حالی که خشوع، تأثیری نفسانی است که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می‌آید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۱۶).

از بررسی مفهوم‌شناسی و بسامد قرآنی واژه‌های «ودّ» و «مودّة»، می‌توان نتایج زیر را به دست آورد:

۱. مودّت به معنای ابراز محبت شدید همراه با فرمان‌پذیری و الگوبرداری از محبوب است.
  ۲. مودّت نسبت به اهل بیت پیامبر باید دارای آثار عملی و ابعاد اجتماعی باشد.
  ۳. مودّت نوع خاصی از محبت است که با الفت، احسان و دیگر جنبه‌های عملی همراه است.
  ۴. محبت امری قلبی و درونی است؛ اما مودّت مهرورزی همراه با اطاعت و پیروی است.
- ب. مفهوم‌شناسی و بسامد قرآنی واژه «القربی»
- در این بخش، با رویکردی معناشناختی و آماری، به بررسی واژه «القربی» در قرآن کریم پرداخته می‌شود تا ضمن تحلیل مفهومی آن، بسامد و زمینه‌های کاربردی اش در آیات مختلف روشن گردد و پیوند آن با مفاهیم بنیادین مانند مودّت، صله رحم و جایگاه اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام تبیین شود.

۳. مفهوم‌شناسی واژه «القربی»

در کتاب مفردات، واژه «قُرب» به معنای نزدیکی و نقطه مقابل «بُعد» آمده است. فعل «قَرَّبَ مِنْهُ يَقْرُبُ» در شش معنا به کار رفته است:

۱. قرب مکانی: «وَلَا تُقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ» (بقره: ۳۵) نزدیک شدن به مکان یا شیء خاص.
۲. قرب زمانی: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ» (انبیا: ۱) نزدیکی زمان وقوع یک رویداد.
۳. نسبت داشتن، قرابت و خویشاوندی: «وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ» (نساء: ۸) نزدیکی نسبی و خانوادگی.

۴. بهره‌مندی در مقام و منزلت: «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ» (مطففین: ۲۸) نزدیکی معنوی و مقام قرب الهی.

۵. حرمت و توجه خاص از سوی خداوند: «فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ» (بقره: ۱۸۶) نزدیکی در پاسخ‌گویی و ارتباط با بندگان.

۶. قدرت و احاطه وجودی: «وَوَخَّخْنَا أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶) نزدیکی وجودی و احاطه کامل بر انسان (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۶۳).

۴. بسامد قرآنی واژه «القربی»

واژه «قرب» و مشتقات آن، ۹۶ بار در ۴۱ سوره و ۹۲ آیه قرآن کریم به کار رفته است. یکی از ساختارهای این واژه، «الْقُرْبَى» و «قُرْبَى» است که در مجموع ۱۶ بار در قرآن آمده است. از این تعداد، ۱۲ بار با «الف و لام» ذکر شده که در ۱۱ مورد به عنوان مضاف الیه برای واژگانی چون «ذی»، «ذا»، «ذَوِی»، «أُولُوا» و «أُولَى» به کار رفته است. تنها یک بار، در آیه مودّت (شوری: ۲۳)، «الْقُرْبَى» بدون مضاف و با «الف و لام» آمده است.

واژه «قُرْبَى» بدون «الف و لام» و در ترکیب اضافی با «ذا» و «أُولَى»، ۴ بار در قرآن دیده می‌شود. در مجموع، «قُرْبَى» با و بدون «الف و لام»، ۱۵ بار در ترکیب اضافی به کار رفته و به عنوان مضاف الیه آمده است. در این موارد، واژه به معنای «خویشاوندی» است که در ترکیب اضافی، به معنای «صاحب قرابت» یا «دارنده نسبت خویشاوندی» تعبیر می‌شود (بقره: ۸۳ و ۱۷۷؛ نساء: ۸ و ۳۶؛ انفال: ۴۱؛ نحل: ۹۰؛ اسراء: ۲۶؛ نور: ۲۲؛ روم: ۳۸؛ شوری: ۲۳؛ حشر: ۷؛ مائده: ۱۰۶؛ انعام: ۱۵۲؛ توبه: ۱۱۳؛ فاطر: ۱۸).

واژه «الْقُرْبَى» تنها یک بار، بدون ترکیب اضافی و با «الف و لام» در قرآن آمده است. برخی از مفسران و لغت‌شناسان بر این باورند که «الف و لام» در اینجا، مفهوم ضمیر «یاء متکلم» را در خود دارد و به جای مضاف الیه آمده است؛ بنابراین، تقدیر آن «قربای» (خویشانم) خواهد بود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۹۵). برخی دیگر، واژه «اهل» را در تقدیر دانسته‌اند، یعنی «اهل قربای» (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۱۹).

از بررسی مفهوم‌شناسی و بسامد قرآنی واژه «الْقُرْبَى» می‌توان نتیجه گرفت که این واژه در آیه موَدّت، که از سوی خداوند به صورت اختصاصی به پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و سلم ابلاغ شده، به معنای «خویشاوندی خاص رسول خدا» است.

ج. تحلیل «المودة فی القربی» در روایات تفسیری فریقین

در این بخش، مفهوم و مصداق آیه موَدّت در بیش از یازده تفسیر از تفاسیر مهم روایی شیعه و اهل سنت، که بر اساس تاریخ زندگی صاحبان تفاسیر تنظیم شده‌اند، بررسی و تبیین می‌گردد.

۱. بررسی مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در روایات تفسیری شیعه

در ابتدا، آیه موَدّت را در روایات تفسیری شیعه بررسی می‌شود تا با تکیه بر منابع معتبر و دیدگاه‌های مفسران شیعی، مفهوم و مصداق آن به درستی روشن شود.

۱-۱. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در تفسیر مقاتل بن سلیمان

در تفسیر مقاتل بن سلیمان، از مفسران قرن دوم هجری، دو دیدگاه درباره آیه موَدّت مطرح شده است که با مبانی تشیع و نظر برخی از دانشمندان و مفسران اهل سنت ناسازگار است: مطلب اول: منظور از «المُؤَدَّة فی الْقُرْبَى»، رعایت حق خویشاوندی پیامبر، پیروی از آن حضرت و پرهیز از آزار و اذیت ایشان دانسته شده است. مطلب دوم: مقاتل بر این باور است که آیه موَدّت با آیه ۴۷ سوره سبأ: «قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرِ فَهَوْلُكُمْ...» نسخ شده است.

بسیاری از دانشمندان علوم قرآنی و مفسران، از جمله محمود شحاته (۱۳۵۴ق)، محقق تفسیر مقاتل، نظریه نسخ آیه موَدّت را رد کرده و معتقدند هیچ‌گونه تعارض یا نسخی میان این دو آیه وجود ندارد: «لا تعارض بین الآيتين ولا نسخ فیهما عند الأصولیین» (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۷۶۹، پاورقی ش ۲۰).

در خصوص برخی مطالب تفسیر مقاتل که با مبانی شیعه و دیدگاه بسیاری از دانشمندان

اهل سنت هم خوانی ندارد، دو نکته قابل توجه است:

۱. در میان دانشمندان شیعه و اهل سنت، درباره مذهب و شخصیت رجالی مقاتل بن سلیمان اختلاف نظر وجود دارد. در موضوعاتی مانند عصمت پیامبران، مسئله امامت، تجسیم خداوند در قیامت و... ضعف‌هایی در این تفسیر مشاهده می‌شود (شایسته‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۹۵).

۲. بر اساس دیدگاه برخی پژوهشگران، احتمال تغییر و دستبرد در تفسیر مقاتل بن سلیمان از سوی برخی راویان وجود دارد (معرفت، محمدهادی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۵۰).

۲-۱. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در تفسیر قمی

در تفسیر قمی، پنج روایت ذیل آیه موَدّت (شوری: ۲۳) و یک روایت ذیل آیه ۲۴، از امام باقر علیه السلام نقل شده است. در روایت نخست، محمد بن مسلم می‌گوید: از امام باقر علیه السلام شنیدم که اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، مصداق «القُرَبی» هستند. همچنین داستان انصار، که پیشنهاد بخشش مال در برابر زحمات و تلاش‌های پیامبر در امر هدایت را مطرح کردند، به عنوان شأن نزول آیه ذکر شده است (قمی، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۲۷۵؛ برازش، ۱۳۹۴ ش، ج ۱۳، ص ۶۰۶).

در ادامه روایت محمد بن مسلم از امام باقر علیه السلام، به درخواست اجر در قبال نبوت اشاره شده است: «ثم قال: قُلْ لَهُمْ يَا مُحَمَّد لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا، يَعْنِي عَلَى النَّبَوَةِ، إِلَّا الْمُوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى...» (قمی، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۲۷۵).

در بخش دیگری از روایات، اجر نبوت چنین تبیین شده است: اهل بیت پیامبر که مصداق «القُرَبی» هستند را آزار ندهید، با آنان قطع رابطه نکنید، آنان را خشمگین نسازید، با ایشان پیوند برقرار کنید و عهد و پیمان در حق آنان را نقض نکنید؛ چرا که خداوند در آیه ۲۱ سوره رعد، از صاحبان اندیشه و خردمندانی که به فرمان الهی پیوندها را برقرار می‌سازند، به نیکی یاد می‌کند (همان، ج ۲، ص ۲۷۵).

در ادامه روایات، مصداق «کلمات» در آیه ۲۴: «وَيُحَقِّقُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ»، پیامبر، امامان معصوم و قائم آل محمد علیهم السلام معرفی شده‌اند (همان، ج ۲، ص ۲۷۵).

در بخش‌های دیگری از روایات تفسیر قمی، در آیه ۲۳، منظور از «وَمَنْ يَّقْتَرِفْ حَسَنَةً» اقرار به امامت امامان معصوم علیهم‌السلام، احسان و نیکی در حق آنان و برقراری پیوند با ایشان دانسته شده است (همان، ج ۲، ص ۲۷۶).

از مجموعه روایات تفسیری علی بن ابراهیم قمی درباره آیه مودّت، می‌توان نتایج و پیام‌های زیر را استخراج کرد:

۱. مودّت مفهومی گسترده دارد؛ شامل ابراز محبت قلبی، احسان، پرهیز از آزار، حفظ عهد و پیمان، برقراری پیوند دوستی و پذیرش امامت، که همگی جنبه‌ای الزامی دارند.

۲. القربى به خویشاوندان خاص پیامبر اشاره دارد که مصداق آن امامان معصوم علیهم‌السلام هستند.

۳. اجر مورد درخواست پیامبر، اجر نبوت است که تحقق آن در حق خویشاوندان پیامبر باید مستمر و همیشگی باشد؛ تا مسیر رسالت، که شرط تحقق حاکمیت الهی و زمینه‌ساز سعادت و رستگاری انسان‌ها در دنیا و آخرت است، همواره برقرار بماند.

۳-۱. مفهوم و مصداق «آیه مودّت» در تفسیر فرات کوفی

در تفسیر فرات کوفی، بیست روایت با طرق مختلف ذیل آیه مودّت (شوری: ۲۳) نقل شده است که به موضوعاتی چون شأن نزول آیه، تبیین مفهوم مودّت، تعیین مصداق «القربى»، وظایف مسلمانان نسبت به خویشاوندان خاص پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، جایگاه والای امامان معصوم علیهم‌السلام و برخی مباحث مرتبط دیگر پرداخته‌اند (فرات کوفی، ۱۴۱۰، ص ۳۷۸-۴۰۰).

مضمون برخی از این روایات به شرح زیر است:

فرات کوفی در پنج روایت با سندهای مختلف از عبدالله بن عباس نقل کرده است که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مصداق «القربى» را مشخص فرمودند. هنگامی که از ایشان پرسیده شد: خویشاوندانی که خداوند محبت آنان را بر ما واجب کرده، چه کسانی هستند؟ پیامبر سه بار فرمودند: علی، فاطمه و فرزندان‌شان (همان، ص ۳۸۹-۳۹۱).

در روایت ششم، ابن عباس به نقل از پیامبر، به داستان انصار در روزهای آغازین ورود آن حضرت به مدینه اشاره می‌کند؛ زمانی که آنان اموال خود را برای پیامبر جمع‌آوری کردند اما ایشان از پذیرش آن امتناع ورزیدند. این روایت به نوعی به شأن نزول آیه مودّت اشاره دارد (همان، ص ۳۹۱).

در روایتی دیگر، عبدالله بن حکیم از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که با بیان قرابت خاص امامان معصوم علیهم السلام، پندار قریش مبنی بر اینکه آنان خویشاوندان رسول خدا هستند، رد شده است (همان، ص ۳۹۲).

در روایت دیگری، امام سجاد علیه السلام در پاسخ به پرسش حکیم بن جبیر، اهل بیت پیامبر را به عنوان مصداق قرابت در این آیه معرفی می‌فرماید (همان، ص ۳۹۳).

در بخش‌هایی دیگر از تفسیر فرات کوفی، امامان معصوم علیهم السلام یا اصحاب آنان، از جمله امام علی، امام سجاد، امام باقر، امام صادق علیهم السلام، فاطمه بنت حسین و محمد بن حنفیه، در بیان فضایل اهل بیت، اثبات حقانیت خود در قرابت و خویشاوندی با پیامبر، و وجوب مودّت در حق ایشان، به آیه مودّت استناد کرده‌اند و خود را مصداق «القُربی» معرفی نموده‌اند (همان، ص ۳۹۲-۳۹۹).

۴-۱. مفهوم و مصداق «آیه مودّت» در تفسیر البرهان

در تفسیر البرهان، ذیل آیه مودّت (شوری: ۲۳)، ۲۹ روایت از شماره ۹۴۹۳ تا ۹۵۲۲، به نقل از تفاسیر و جوامع مهم روایی شیعه و اهل سنت گردآوری شده است. مضمون این روایات را می‌توان در سه محور دسته‌بندی کرد: ۱. روایات مربوط به شأن نزول آیه؛ ۲. روایات در تبیین مفهوم و مصداق آیه مودّت؛ ۳. روایات در بیان فضایل و جایگاه والای اهل بیت پیامبر علیهم السلام.

برخی از روایات مرتبط با مفهوم و مصداق آیه مودّت به شرح زیر است:

در روایت شماره ۹۴۹۳، کلینی در کافی با ذکر سند از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که مصداق «المَوَدَّةُ فِي الْقُرْبَى»، امامان معصوم علیهم السلام هستند. در بخشی از روایت شماره ۹۴۹۴، امام صادق علیه السلام از ابی جعفر احوّل، که به بصره سفر کرده بود، پرسید: دیدگاه مردم بصره درباره آیه

مودّت چیست؟ ابی جعفر احوّل پاسخ داد: فدایت شوم، آنان می‌گویند این آیه درباره خویشاوندان عام رسول خدا ﷺ نازل شده است. امام صادق علیه السلام فرمود: دروغ می‌گویند؛ این آیه تنها در شأن ما اهل بیت پیامبر، یعنی علی، فاطمه، حسن و حسین علیه السلام که اصحاب کساء هستند، نازل شده است (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۸۱۵).

روایت شماره ۹۴۹۶، که روایتی طولانی و مفصل است، توسط جابر از امام باقر علیه السلام نقل شده و به چند موضوع مهم اشاره دارد. یکی از محورهای اصلی این روایت، بیان فواید ارزشمند درخواست اجر رسالت، محبت نسبت به اهل بیت پیامبر و پذیرش ولایت آنان است. این ولایت، به مثابه پذیرش ولایت همه پیامبران از حضرت آدم علیه السلام تا خاتم انبیا است و انسان را به هدایت می‌رساند و از عذاب قیامت نجات می‌دهد. امام باقر علیه السلام در تبیین فواید اجر رسالت، به ادامه آیه مودّت: «وَمَنْ يَفْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا»، آیه ۸۹ سوره نمل: «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا»، و آیه ۴۷ سوره سبأ: «قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ» استناد می‌کند.

در روایت شماره ۹۵۰۰، البرههان به نقل از امالی شیخ صدوق، از عبیدالله بن زیاد (لعنة الله عليه) نقل می‌کند که امام سجاد علیه السلام در احتجاج با مردی شامی که از دشمنان اهل بیت علیه السلام حمایت می‌کرد، فرمود: آیا کتاب خدا را نخوانده‌ای؟ مرد پاسخ داد: بله، خوانده‌ام. امام فرمود: آیا این آیه را خوانده‌ای: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»؟ مرد گفت: آری. امام فرمود: مصداق این آیه، ما هستیم (همان، ج ۴، ص ۸۲۰).

در روایتی دیگر، ثعالبی به نقل از طبری، از ابی دیلم، مضمون مشابهی را نقل کرده است که در آن، امام سجاد علیه السلام در احتجاج با مرد شامی، به آیه مودّت استناد می‌فرماید (همان، ج ۴، ص ۸۲۴).

در روایتی، امام حسن مجتبی علیه السلام پس از شهادت پدر بزرگوارش، امیرالمؤمنین علیه السلام، در اثبات حقانیت خود و پدرش به آیه مودّت استناد کرده و فرمود: «ما از خاندانی هستیم که خداوند محبت آنان را بر هر مسلمانی واجب گردانیده است» (همان، ج ۴، ص ۸۲۰).

در روایت دیگری، امام حسین علیه السلام در تفسیر آیه مودّت می‌فرماید: «قربانی که خداوند به پیوند و برقراری آن فرمان داده، حقش را بزرگ شمرده و خیر و نیکی را در آن قرار داده، قربانیت ما

اهل بیت است؛ همان قرابتی که خداوند حق آن را بر هر فرد مسلمانی واجب کرده است» (همان، ج ۴، ص ۸۲۰).

در برخی روایات، امامان معصوم علیهم السلام - که صدقه بر آنان حرام است - به عنوان مصادیق آیه موذت معرفی شده‌اند. در روایاتی دیگر، تنها از علی، فاطمه و فرزندان ایشان علیهم السلام یاد شده است. این تفاوت در بیان، همان گونه که در مباحث پیشین اشاره شد، براساس دو رویکرد تفسیری تنزیلی و تأویلی قابل تحلیل است (همان، ج ۴، ص ۸۲۰-۸۲۳).

سید هاشم بحرانی در البرهان، در تفسیر آیه موذت، روایاتی از منابع اهل سنت نیز نقل کرده است. تعیین مصادیق «القربی» در این روایات، که در منابعی چون مسند احمد بن حنبل، صحیح بخاری، صحیح مسلم و دیگر آثار آمده، به دو صورت بیان شده است: در برخی روایات، نام علی، فاطمه و فرزندان ایشان علیهم السلام به صراحت ذکر شده، و در برخی دیگر، از آنان با عنوان «قربی رسول الله» یاد شده است (همان، ج ۴، ص ۸۲۴).

۵-۱. مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر صافی

در تفسیر صافی اثر فیض کاشانی، از مفسران و دانشمندان برجسته قرن یازدهم هجری، ۱۷ روایت از منابع شیعه، بدون ذکر سند، در تفسیر آیه موذت نقل شده است. این روایات به موضوعاتی چون شأن نزول، مصداق آیه و جایگاه اهل بیت علیهم السلام می‌پردازند. بیشتر این روایات با اندکی تفاوت، در تفسیر البرهان اثر سید هاشم بحرانی نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

مضمون یکی از روایات شأن نزول، به نقل از شیخ کلینی در کافی از امام صادق علیه السلام، با روایات شأن نزول در سایر منابع تفسیری تفاوت دارد. در این روایت آمده است که گروهی از انصار، پس از بازگشت پیامبر از حجة الوداع، برای بزرگداشت و حمایت از آن حضرت در برابر دشمنان و در راستای شأن نبوت، با علاقه‌مندی پیشنهاد دادند که یک سوم از اموال خود را به پیامبر تقدیم کنند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به این پیشنهاد پاسخی نداد و منتظر نزول وحی الهی ماند تا اینکه آیه موذت نازل شد و ایشان از پذیرش چنین اجر مالی برای رسالت امتناع ورزید (فیض، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۳۷۲).

فیض کاشانی در روایتی دیگر، به نقل از قرب الاسناد اثر حمیری، از علمای شیعه قرن سوم و چهارم، از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که پیامبر پس از نزول آیه موَدّت، به منظور اعلام آن، سه روز پیاپی در میان مردم حضور یافت، اما پاسخی دریافت نکرد. تا اینکه در روز سوم، با صراحت نوع وجوب را بیان فرمود؛ اجر مورد نظر، معنوی و بدون هزینه مالی بود، و آن محبت نسبت به اهل بیت و اطاعت از آنان بود. هرچند مردم ظاهراً این فریضه الهی را پذیرفتند، امام صادق علیه السلام سوگند یاد کرد که جز هفت نفر، کسی به راستی وفادار به انجام این وظیفه نماند: «سلمان، ابوذر، عمار، مقداد، جابر، ثُبَیّت خادم رسول خدا و زید بن ارقم» (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۳۷۲). سید هاشم بحرانی نیز در البرهان، روایتی با مضمون مشابه از امام صادق علیه السلام نقل کرده است (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۸۲۰).

فیض کاشانی در روایتی دیگر، از کتاب المحاسن اثر احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۷۴ق)، از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که در پاسخ به پرسشی درباره آیه موَدّت فرمود: «به خدا قسم، این فریضه‌ای است از جانب خداوند که برای بندگان، در حق محمد و اهل بیتش علیهم السلام مقرر شده است» (فیض، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۳۷۳).

در تفسیر صافی اثر فیض کاشانی، روایات فراوانی درباره مصداق آیه موَدّت، جایگاه اهل بیت علیهم السلام، وجوب محبت نسبت به آنان، و استناد امامان معصوم به این آیه در اثبات حقانیت خویش نقل شده است. مضمون برخی از این روایات به شرح زیر است:

در روایتی از امام صادق علیه السلام در اصول کافی آمده است که وقتی آن حضرت از دیدگاه اهل بصره آگاه شد -که مصداق آیه موَدّت را خویشاوندان عام پیامبر صلی الله علیه و آله می‌پنداشتند- آن را رد کرده و به صراحت، با ذکر نام اهل بیت خاص پیامبر یعنی علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام از اصحاب کساء، مصادیق «الْقُرْبَى» در آیه موَدّت را تبیین فرمود (همان، ج ۴، ص ۳۷۳).

در روایتی دیگر، به نقل از ابن عباس در مجمع البیان آمده است: هنگامی که آیه موَدّت نازل شد، گروهی از مردم از پیامبر پرسیدند: این کسانی که خداوند محبت آنان را بر ما واجب کرده، چه کسانی هستند؟ پیامبر فرمود: آنان علی، فاطمه و فرزندانشان هستند (همان، ج ۴، ص ۳۷۳).

همچنین در روایتی از امام حسن مجتبی علیه السلام آمده است که آن حضرت در خطبه‌ای خطاب به مردم فرمود: «من از خاندانی هستم که خداوند در آیه موَدّت، محبت آنان را بر هر فرد مسلمان واجب گردانیده است» (همان، ج ۴، ص ۳۷۴).

۱-۶. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در تفسیر نورالثقلین

نور الثقلین یکی از تفاسیر روایی برجسته قرن دوازدهم هجری است که توسط فقیه و محدّث شیعه، عبدعلی بن جمعه حویزی (م. ۱۱۱۲ق)، در پنج جلد و با گردآوری ۱۳۴۲۲ حدیث تدوین شده است. علامه طباطبایی در مقدمه خود بر این اثر، به جامعیت و ارزش علمی آن اذعان کرده و نور الثقلین را از بهترین تفاسیر روایی شیعه دانسته است (حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳).

در این تفسیر، ۲۶ روایت از شماره ۵۹ تا ۸۵، با ذکر سند در اغلب موارد، ذیل آیه موَدّت (شوری: ۲۳) نقل شده است. حویزی عمدتاً روایات را از منابع حدیثی شیعه همچون اصول و روضه کافی، امالی شیخ طوسی، علل الشرائع، عیون اخبار الرضا، خصال شیخ صدوق، جوامع الجامع و مجمع البیان طبرسی، قرب الاسناد حمیری، محاسن برقی و تفسیر قمی نقل کرده است. گاه نیز از منابع اهل سنت مانند شواهد التنزیل اثر ابوالقاسم حسکانی روایت‌هایی را ذکر کرده است.

با توجه به اینکه بخش عمده‌ای از روایات مرتبط با آیه موَدّت در نور الثقلین، پیش‌تر در منابع روایی همچون تفاسیر علی بن ابراهیم قمی، فرات کوفی، البرهان بحرانی و صافی فیض کاشانی بررسی شده‌اند، در اینجا به برخی روایات با مطالب و نکات ناگفته اشاره می‌شود:

در روایتی، امام حسن مجتبی علیه السلام با استناد به آیه موَدّت، دو نکته مهم درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام بیان می‌فرماید: ۱. ما از خاندانی هستیم که خداوند محبت آنان را بر هر فرد مسلمان واجب گردانیده است؛ ۲. «اقتراف حسنه» در آیه، به معنای موَدّت نسبت به ما اهل بیت است (همان، ج ۴، ص ۵۷۱).

حویزی در روایتی از ابن صدقه، از امام صادق علیه السلام، موضوع درخواست پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از

مردم برای ابلاغ فریضه الهی محبت نسبت به اهل بیت را در قالب سه روز متوالی بیان می‌کند. در این روایت، وفاداری مردم به این فریضه الهی تنها به هفت نفر محدود می‌شود؛ همان گونه که پیش‌تر در تفسیر البرهان نیز آمده بود (همان، ج ۴، ص ۵۷۱).

در روایتی دیگر، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله جایگاه بندگان و ارزش عبادت و بندگی آنان را در گرو محبت نسبت به اهل بیت علیهم السلام می‌داند (همان، ج ۴، ص ۵۷۲).

در روایت زاذان (م. ۸۲۰ ق) از امام علی علیه السلام آمده است که ملاک ایمان، حفظ دوستی و محبت نسبت به اهل بیت علیهم السلام است (همان، ج ۴، ص ۵۷۲).

در روایتی دیگر از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است که خداوند درباره ما دستور مودّت و دوستی داده است. سپس آن حضرت با استناد به آیه ۳۲ سوره یونس: «فَإِذَا بَعَدَ الْحَقُّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنْتِ تُصِرُّونَ» محبت اهل بیت و پیروی از آنان را «حق» و غیر آن را «گمراهی» معرفی می‌فرماید (همان، ج ۴، ص ۵۷۶).

در روایتی دیگر، امام رضا علیه السلام با استناد به آیه مودّت، از جایگاه و عظمت اهل بیت علیهم السلام یاد کرده و وجوب ولایت آنان را بر همگان واجب دانسته است. ایشان اهل بیت را میراث‌داران نبوت، ادامه‌دهندگان راهبری و هدایت، صاحبان دانش و حکمت، و معدن امامت و خلافت معرفی می‌فرماید (همان، ج ۴، ص ۵۷۶).

تعدد روایات در تفسیر نور الثقلین درباره مفهوم «المودّة»، مصادیق «القُرْبی»، فضایل اهل بیت، استناد امامان معصوم علیهم السلام به آیه مودّت در اثبات حقانیت خویش و سایر موضوعات مرتبط، بسیار چشمگیر است. با تأمل در این روایات، می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. مودّت در حق اهل بیت فرمانی الهی است که خداوند به پیامبرش مأموریت ابلاغ آن را داده است. این امر از ضروریات دین بوده و انجام آن بر هر مسلمان واجب است.
۲. مودّت به معنای محبت عملی و پذیرش ولایت اهل بیت پیامبر است. کسانی که این فریضه الهی را نادیده بگیرند، در گمراهی و نفاق به سر می‌برند و به رستگاری نخواهند رسید.
۳. درخواست اجر رسالت تنها به پیامبر خاتم اختصاص دارد و این نشان‌دهنده جایگاه والای اهل بیت در ادامه رسالت نبوی و هدایت امت اسلامی است.

۴. در این روایات، هیچ مصداقی برای آیه موَدّت جز خاندان خاص پیامبر، یعنی اهل بیت علیهم السلام که ادامه دهندگان راه نبوت اند، ذکر نشده است.

۵. تعیین مصادیق آیه موَدّت گاه با ذکر نام چهار معصوم -علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام- صورت گرفته، گاه با اشاره به امامان معصوم علیهم السلام، و گاه نیز با ویژگی هایی چون حرمت صدقه بر آنان، که نشانه اختصاص و شرافت آنان است.

۱. بررسی مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در روایات تفسیری اهل سنت

در ادامه پژوهش، به بررسی مفهوم و مصداق آیه موَدّت در روایات تفسیری اهل سنت پرداخته می شود.

۷-۱. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در تفسیر جامع البیان

ابن جریر طبری (م. ۳۱۰ ق) در جامع البیان، ذیل آیه موَدّت، چهار دیدگاه و ۲۷ روایت با اسناد و طرق مختلف نقل شده است. در این بخش، دیدگاه های چهارگانه و روایات مربوط به هر یک از آن ها بررسی می شود.

دیدگاه اول: «إِلَّا أَنْ تُوَدُّونِي فِي قَرَابَتِي مِنْكُمْ، وَتَصْلُوا رَحْمِي بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» براساس این دیدگاه، رعایت حق خویشاوندی و برقراری پیوند با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم مورد نظر است. طبق روایات وارده، پیامبر از قریش -که خویشاوندان ایشان بودند- درخواست کرد که حق خویشاوندی را ادا کنند، با او دوستی ورزند و از دشمنی با وی دست بردارند. در تأیید این دیدگاه، ۱۴ روایت نقل شده که به بخشی از آن ها اشاره می شود.

از جمله روایاتی که طبری در اثبات این دیدگاه و به عنوان نظریه ارجح آورده، روایت شعبی و روایت میسره از طاوس است. در این روایت آمده است: «در کوفه بودم و درباره معنای این آیه اختلاف شد. بنابراین، نامه ای به عبدالله بن عباس نوشتیم و از او خواستیم تا معنای آیه را بیان کند. وی در پاسخ نوشت: ... معنای آیه این است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: من از شما -ای قریشیان که خویشاوندان من هستید- برای رسالتم اجری نمی خواهم، مگر رعایت حق خویشاوندی» (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۵، ص ۱۵).

دیدگاه دوم: «قُلْ لِمَنْ تَبِعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ: لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَى مَا جِئْتُكُمْ بِهِ أَجْرًا إِلَّا أَنْ تَوَدُّوا قَرَابَتِي» بر اساس این دیدگاه، از پیروان مؤمن پیامبر درخواست شده است که حق خویشاوندی آن حضرت را ادا کنند. طبری در تبیین این نظر، چهار روایت نقل کرده است. طبق این روایات، خویشان پیامبر شامل اهل بیت و عترت آن حضرت می‌شوند، اما اختصاصی به این گروه ندارد. در یکی از این روایات، به استناد امام سجاد علیه السلام به آیه موَدّت در احتجاج با مردی شامی اشاره شده است. آن مرد، تحت تأثیر تبلیغات و دروغ‌های بنی‌امیه، از شهادت و اسارت اهل بیت پیامبر در واقعه کربلا ابراز خرسندی کرده بود. امام سجاد علیه السلام با استناد به آیه موَدّت، حقانیت اهل بیت خاص پیامبر را برای او تبیین فرمود (همان، ج ۲۵، ص ۱۶).

در دو روایت دیگر، طبری به نقل از سعید بن جبیر و عمرو بن شعیب، منظور از «القُرْبَى» را «قُرْبَى النَبِيِّ» یعنی خویشاوندان پیامبر دانسته است (همان، ج ۲۵، ص ۱۷).

همچنین طبری در ادامه، روایتی از ابن عباس نقل می‌کند که به فخر فروشی انصار و شأن نزول آیه موَدّت اشاره دارد. وی می‌گوید که از تابعین، سعید بن جبیر (شاگرد ابن عباس) و عمرو بن شعیب، قائل به این دیدگاه بوده‌اند (همان، ج ۲۵، ص ۱۷).

دیدگاه سوم: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ عَلَى مَا جِئْتُكُمْ بِهِ أَجْرًا إِلَّا أَنْ تَوَدُّوا إِلَى اللَّهِ، وَتَقَرَّبُوا بِالْعَمَلِ الصَّالِحِ وَالطَّاعَةِ». در این دیدگاه، از همه مردم خواسته شده است که با انجام اعمال صالح، طاعت و بندگی، به خداوند تقرب جویند و محبوب او شوند. طبری در تبیین این دیدگاه، پنج روایت با همین مضمون و تفاوت‌های اندک در متن نقل کرده است:

در روایتی از ابن عباس آمده است که: محبوب خدا شوید و با طاعت و بندگی به سوی او تقرب جویید. در روایت دیگری از زاذان، به نقل از حسن بصری، منظور از «القُرْبَى» تقرب به سوی خدا دانسته شده است. در روایت دیگری نیز از حسن بصری، «القُرْبَى» به معنای تقرب به خدا و اظهار محبت و دوستی با او از طریق انجام اعمال نیک معرفی شده است. در دو روایت دیگر از حسن بصری و قتاده، در تفسیر «الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» آمده است که باید از طریق طاعت، بندگی و هر آنچه انسان را به خدا نزدیک می‌سازد، محبت و دوستی خود را ابراز کند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۵، ص ۱۸). حسن بصری و قتاده، از تابعین، این دیدگاه را پذیرفته‌اند.

دیدگاه چهارم: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا أَنْ تَصِلُوا قَرَابَتَكُمْ». در این دیدگاه، از مردم خواسته شده است که پیوند خویشاوندی خود را برقرار کرده و صله رحم به جا آورند. طبری در این زمینه تنها یک روایت نقل کرده است.

در پایان، طبری پس از بیان چهار دیدگاه، دیدگاه نخست را ترجیح می‌دهد؛ یعنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از قریش خواسته است که به خاطر خویشاوندی، در حق او محبت ورزند و پیوند خویشاوندی را حفظ کنند (همان، ج ۲۵، ص ۱۷-۱۸).

بررسی و نقد دیدگاه طبری

۱. در هیچ یک از روایات جامع البیان، نامی از اهل بیت و عترت پیامبر صلی الله علیه و آله به صراحت ذکر نشده است؛ این در حالی است که ده‌ها روایت معتبر از منابع شیعه و اهل سنت، به روشنی علی، فاطمه و فرزندان ایشان یا امامان معصوم علیهم السلام را به عنوان مصادیق آیه موَدّت معرفی کرده‌اند. البته در یک روایت، به احتجاج امام سجاد علیه السلام با مردی شامی در شام و استناد ایشان به آیه موَدّت اشاره شده است، اما طبری در این دیدگاه، مخاطب آیه را عموم مؤمنان می‌داند.

۲. بسیاری از دانشمندان اهل سنت، با استناد به روایات معتبر و بهره‌گیری از قواعد تفسیری، ساختارهای زبانی و سیاق آیات، دیدگاهی متفاوت با دیدگاه طبری اتخاذ کرده‌اند. از جمله می‌توان به زمخشری (۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۱۹-۲۲۱) و حاکم حسکانی (۱۴۱۱، ج ۲، ص ۱۸۹-۲۰۰) اشاره کرد که اهل بیت پیامبر را به عنوان مصادیق «القُرَبی» در آیه موَدّت معرفی کرده‌اند.

۳. برخی آیات قرآن، مانند آیه مَبَاهِلَه (آل عمران: ۶۱) و آیه تَطْهِیر (احزاب: ۳۳)، اهل بیت پیامبر را به عنوان مصادیق آیه موَدّت تأیید می‌کنند. این آیات، به درستی مورد استناد بسیاری از مفسران فریقین، از جمله طبری در جامع البیان، قرار گرفته‌اند. با این حال، طبری در تفسیر آیه موَدّت، برخلاف انتظار، نامی از اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله نمی‌برد (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۲۱۲؛ ج ۲۲، ص ۶؛ ج ۲۵، ص ۱۵-۱۷).

۸-۱. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در تفسیر القرآن العظیم

تفسیر القرآن العظیم، معروف به تفسیر ابن ابی حاتم (م ۳۲۷ ق)، یکی از تفاسیر روایی

برجسته است که در ۱۳ جلد تدوین شده و از جایگاه ویژه‌ای در میان آثار تفسیری برخوردار است. ابن‌ابی‌حاتم، از مفسران و فقیهان بزرگ قرن چهارم هجری، این تفسیر را بر پایه روایات رسیده از رسول خدا ﷺ، صحابه و تابعان نگاشته و در نقل اسناد و منابع روایی، نهایت دقت را به کار برده است. از همین رو، تفسیر وی مورد توجه گسترده قرار گرفته است.

جلال‌الدین سیوطی (متوفای ۹۱۱ق) بر این باور است که جامع‌البیان اثر ابن‌جریر طبری و پس از آن تفسیر ابن‌ابی‌حاتم از ارزشمندترین و گران‌سنگ‌ترین تفاسیر قرآن هستند؛ زیرا همگی مستند به اقوال صحابه، تابعان و پیروان آنان‌اند. سیوطی اهمیت این تفسیر را چنان بالا می‌داند که تصریح کرده: «تفسیر او را در الدر المنثور تلخیص کرده‌ام» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۰-۱۱).

در تفسیر ابن‌ابی‌حاتم، هشت روایت از شماره ۱۸۴۶۹ تا ۱۸۴۷۷ درباره آیه مودّت (شوری: ۲۳) نقل شده است. در دو روایت، به روشنی نام برخی از معصومان علیهم‌السلام به عنوان مصادیق آیه مودّت آمده است:

روایت اول: از سعید بن جبیر، به نقل از ابن‌عباس، روایت شده است که وقتی آیه مودّت نازل شد، از پیامبر پرسیده شد: «ای رسول خدا، این کسانی که مودّتشان بر ما واجب شده، چه کسانی هستند؟» پیامبر فرمود: «علی، فاطمه و دو فرزند فاطمه».

متن روایت: «بَسَنَدُ ضَعِيفٍ مِنْ طَرِيقِ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ قُلْتُ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمُسَوَّدَةَ فِي الْقُرْبَى، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مِنْ قَرَابَتِكَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ وَجِبَتْ مَوَدَّتُهُمْ؟ قَالَ: عَلِيٌّ وَفَاطِمَةُ وَوَلَدَاهَا» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۲۷۶).

محقق تفسیر ابن‌ابی‌حاتم، طیب اسعد محمد، از پژوهشگران عربستان، این روایت را پس از تطبیق با الدر المنثور سیوطی نقل کرده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۷).

روایت دوم: در روایتی مشابه، با طریقی دیگر از سعید بن جبیر به نقل از ابن‌عباس، آمده است که پس از نزول آیه مودّت، گروهی از مردم از پیامبر پرسیدند: «ای رسول خدا، این کسانی که خداوند محبت آنان را بر ما واجب کرده، چه کسانی هستند؟» پیامبر فرمود: «فاطمه و فرزندان» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۲۷۷).

محقق در پاورقی، در توضیح یکی از روایات، به نقل از ابن کثیر آورده است که سند این روایت ضعیف است و حسین اشقر، از راویان آن، به عنوان شیعه‌ای افراطی مورد اتهام قرار گرفته است: «و قال: هذا إسناد ضعيف، فيه متهم لا يُعرف، إلا عن شيخ شيعي متغرق، وهو حسين الأشقر» (همان، ج ۱۰، ص ۳۲۷۷؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۷، ص ۱۸۹).

در مورد روایت اول، که علی، فاطمه و دو فرزند فاطمه علیها السلام به عنوان مصادیق آیه مودّت معرفی شده‌اند، این مضمون کاملاً صحیح است و با ده‌ها روایت معتبر در منابع شیعه و اهل سنت هم خوانی دارد. بنابراین، نسبت دادن «ضعف سند» به چنین روایتی، قابل پذیرش نیست.

در روایت دوم، نام امیرالمؤمنین علی علیه السلام در بیان مصداق آیه مودّت ذکر نشده است و وجود حسین اشقر در سلسله سند، موجب شده که روایت ضعیف تلقی شود. این موضوع، دست کم به دو دلیل قابل قبول نیست:

دلیل اول: بیان مصادیق در این روایت، با متن صریح بسیاری از روایات معتبر فریقین متفاوت است و با مضمون آیات متعدد قرآن درباره ولایت و اهل بیت علیهم السلام -مانند آیه مباهله (آل عمران: ۶۱)، آیه ولایت (مائده: ۵۵)، آیه تطهیر (احزاب: ۳۳) و...- که در آن‌ها علی علیه السلام به عنوان برجسته‌ترین مصداق اهل بیت معرفی شده، منافات دارد. براساس روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، ملاک صحت احادیث، موافقت آن‌ها با کتاب خداست؛ چنان که فرمود: «... ما وافق کتاب الله فخذوه، وما خالف کتاب الله فاضربوه علی الجدار» (فیض، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۱).

دلیل دوم: شخصیت رجالی حسین اشقر مورد وثوق بسیاری از دانشمندان شیعه و اهل سنت بوده است:

خطیب بغدادی (متوفای ۴۶۳ق) با سند صحیح نقل کرده است که یحیی بن معین، حسین اشقر را توثیق کرده است (ر.ک: خطیب، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۳۰). ابن حجر عسقلانی نیز در جمع‌بندی اقوال مختلف علمای اهل سنت درباره حسین اشقر، او را فردی راستگو دانسته است (ابن حجر، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶۶). سیوطی نیز در آثار خود، حسین اشقر را مورد توثیق قرار داده است (سیوطی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۷۹).

در روایتی دیگر آمده است که مخاطب آیه موَدّت، قریش هستند؛ زیرا پیامبر اکرم ﷺ با همه طوایف قریش خویشاوندی داشت. هنگامی که قریش پیامبر را انکار کردند، آن حضرت به فرمان خداوند به آنان اعلام کرد که حق خویشاوندی اش را رعایت کنند و هیچ کس جز قریشیان نباید در یاری و حمایت از او مقدم باشد (ر.ک: ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۲۷۵).

در دو روایت با سندهای مختلف از ابن عباس، به شأن نزول آیه موَدّت اشاره شده است. در این روایات آمده است که گروهی از انصار، پس از انجام خدماتی در حمایت از پیامبر، به مباحثات و فخرفروشی پرداختند. وقتی این خبر به پیامبر رسید، ایشان در مجلس آنان حضور یافت و مطالبی بیان فرمود. انصار تصمیم گرفتند اموال خود را در اختیار پیامبر قرار دهند، و در همین هنگام آیه موَدّت نازل شد (ر.ک: همان، ج ۱۰، ص ۳۲۷۶ و ۳۲۷۷).

در روایتی دیگر، به نقل از مجاهد از ابن عباس، درخواست اجر رسالت به صورت محبت در حق خداوند و تقرب به سوی او از طریق طاعت و بندگی، تفسیر شده است (همان، ج ۱۰، ص ۳۲۷۷).

۹-۱. مفهوم و مصداق «آیه موَدّت» در شواهد التنزیل

حاکم حسکانی (م. ۴۹۰ق) از دانشمندان برجسته قرن پنجم هجری است که اثر ارزشمند خود، شواهد التنزیل را در سه جلد تنظیم کرده است. این کتاب، شامل بیش از ۱۲۰۰ روایت در فضایل امام علی و اهل بیت پیامبر ﷺ است که ذیل ۲۱۰ آیه قرآن، به ترتیب سوره‌ها، از مشایخ و منابع معتبر اهل سنت نقل شده است.

در تفسیر آیه موَدّت، حسکانی ۲۸ روایت با طرق و اسناد مختلف از منابع معتبر اهل سنت گردآوری کرده است. در بیشتر این روایات، مصداق آیه موَدّت، اهل بیت پیامبر ﷺ، یعنی علی، فاطمه، حسن و حسین و امامان معصوم ﷺ معرفی شده‌اند. در بیان مصادیق، تفاوت‌هایی جزئی در الفاظ دیده می‌شود، مانند: «وُلْدُهُما»، «وُلْدُهَا»، «ابْنَاهُما» که همگی به حسن و حسین علیهما السلام اشاره دارند.

از روایت شماره ۸۲۲ تا ۸۲۸، هفت روایت به نقل از سعید بن جبیر از ابن عباس، از پیامبر

اکرم علیه السلام نقل شده که در آن‌ها علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام به عنوان مصادیق آیه مودّت معرفی شده‌اند. اگرچه در برخی واژگان اختلافات جزئی وجود دارد، اما مضمون این روایات در تعیین مصادیق، کاملاً مشترک است (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۱۹۰-۱۹۷).

حسکانی همچنین در تفسیر آیه «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»، پنج روایت از تفاسیر تابعین نقل کرده است:

- در یک روایت به نقل از عکرمه، به پیوند خویشاوندی رسول خدا اشاره شده و منظور از «القربى»، طایفه قریش دانسته شده است (همان، ج ۲، ص ۲۰۹).

- در دو روایت دیگر، از خویشان رسول خدا یاد شده، اما مشخص نشده که منظور گروهی خاص هستند یا عموم خویشاوندان آن حضرت (همان، ج ۲، ص ۲۱۰).

- در دو روایت دیگر، علاوه بر پیوند خویشاوندی، به تبعیت از آنان و پرهیز از آزار رساندن به ایشان نیز اشاره شده است. از ظاهر این روایات، دو نکته قابل برداشت است: ۱. مخاطب آیه، همه مردم به‌ویژه قریش هستند که با پیامبر سر ناسازگاری داشتند؛ ۲. «القربى» به خویشان خاص رسول خدا اشاره دارد (همان، ج ۲، ص ۲۰۹-۲۱۰).

در چهار روایت به شماره‌های ۸۳۱ تا ۸۳۴، به نقل از ابن عباس، به پیوند خویشاوندی پیامبر، محبت در حق ایشان و خویشان آن حضرت، و پرهیز از آزار رساندن به پیامبر اشاره شده است (همان، ج ۲، ص ۱۹۸-۲۰۰).

در بخش سوم آیه مودّت: «وَمَنْ يَفْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا»، شش روایت از شماره ۸۴۵ تا ۸۵۰، به نقل از ابن عباس و سُدی آمده است که در آن‌ها منظور از «اقتراف حسنه»، مودّت نسبت به آل محمد یا اهل بیت پیامبر علیهم السلام دانسته شده است (همان، ج ۲، ص ۲۱۲-۲۱۶).

۱۰-۱. مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر الثعالبی

تفسیر الثعالبی (م. ۸۷۵ ق) با عنوان «الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن» از جمله تفاسیر مشهور اهل سنت در قرون هشتم و نهم هجری است. این اثر توسط عبدالرحمن بن محمد بن مخلوف، معروف به ابوزید ثعالبی (۷۸۶-۸۷۵ ق)، مفسر و فقیه مالکی، در پنج جلد تألیف شده

است. منبع اصلی و دست‌مایه این تفسیر، خلاصه‌ای از تفسیر ابن عطیه اندلسی (۵۴۱ق) با عنوان المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز بوده و مؤلف در کنار آن، از منابع دیگری همچون تفسیر طبری، البحر المحیط اثر ابوحیان، مفاتیح الغیب یا تفسیر کبیر رازی، صحیح بخاری، صحیح مسلم و سنن ترمذی بهره برده و مطالبی بر آن افزوده است.

ثعالبی به عنوان یکی از شخصیت‌های برجسته علمی، بیش از ۹۰ اثر در حوزه‌های مختلف از جمله تفسیر، فقه، اخلاق، حدیث، ادب و تاریخ از خود برجای گذاشته است. آثار او حتی در زمان حیاتش مورد استقبال گسترده قرار گرفتند، به گونه‌ای که گاه پیش از اتمام تألیف، نسخه‌برداری از آن‌ها آغاز می‌شد و ناسخان در انتظار تکمیل اثر می‌ماندند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸ش، ج ۱۷، ص ۳۱).

در تفسیر ثعالبی، ذیل آیه مؤدّت (شوری: ۲۳)، سه روایت بدون ذکر سلسله سند نقل شده است: دو روایت از ابن عباس در بیان شأن نزول آیه، و یک روایت از پیامبر اکرم ﷺ درباره محبت نسبت به آل محمد.

در روایت نخست، به نقل از ابن عباس و دیگران آمده است که آیه مؤدّت در مکه و در صدر اسلام نازل شده و هدف آن، بازداشتن شرارت کافران قریش و جلوگیری از آزار آنان نسبت به پیامبر بوده است. ثعالبی در ادامه، به نقل از ابن عطیه چنین می‌نویسد که پیامبر فرمود: «من در قبال انجام رسالت و تبلیغ قرآن، از شما درخواستی ندارم، جز آن که به خاطر خویشاوندی میان من و شما، در حقم محبت ورزید و از آزار و اذیت‌م دست بردارید.» در ادامه همین روایت، به نقل از ابن عباس، ابن اسحاق و قتاده، به خویشاوندی گسترده پیامبر با طوایف مختلف قریش اشاره شده است.

ثعالبی در پایان این روایت نتیجه می‌گیرد که بر اساس این آیه، از قریش خواسته شده است که عطف و محبت نشان دهند و از آزار رساندن به پیامبر خودداری کنند. وی در نهایت، این آیه را منسوخ شده توسط آیه سیف می‌داند (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۵۷).

بررسی و نقد دیدگاه ثعالبی

آیه سیف یا آیه قتال، پنجمین آیه سوره توبه است. براساس این آیه، در سال نهم هجری به مسلمانان فرمان داده شد که پس از مهلت چهارماهه، با مشرکان عهدشکن برخوردی قاطع داشته باشند؛ از جمله کشتن، اسارت و محاصره آنان. منظور از مشرکان در این آیه، کسانی هستند که در زمان پیامبر ﷺ پیمان شکنی کردند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۱۵۲).

آیه سیف و آیه ۴ سوره محمد، که به مسئله گرفتن فدیة از مشرکان اشاره دارد، ناسخ یکدیگر نیستند و هر دو از آیات محکم قرآن به شمار می آیند؛ زیرا پیامبر اکرم ﷺ در برابر مشرکان، هم فرمان جنگ صادر کرده و هم دستور عفو و دریافت فدیة را داده است (شاه عبدالعظیمی، ج ۵، ص ۲۲). همچنین، حکم آیه سیف با آیه بعدی (توبه: ۶) تخصیص خورده و نسخ نشده است (رشید رضا، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۵۹).

ثعالبی در روایت دوم، به نقل از ابن عباس، شأن نزول آیه موذت را با روایتی متفاوت بیان کرده است. در این روایت، به داستان انصار اشاره شده است که در مدینه برای پیامبر مالی جمع آوری کردند و آن را به ایشان تقدیم نمودند. پیامبر مال را به آنان بازگرداند و آیه موذت در همین زمینه نازل شد. ثعالبی در آغاز این روایت، اذعان می کند که آیه موذت مدنی است (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۵۸).

در روایت سوم، به نقل از قرطبی، درباره محبت خاندان پیامبر آمده است: «هرکس با محبت آل محمد از دنیا برود، شهید محسوب می شود؛ و هرکس با بغض و دشمنی نسبت به آنان بمیرد، هرگز بوی بهشت را نخواهد یافت» (همان، ج ۵، ص ۱۵۸).

با این حال، ثعالبی در تفسیر آیه موذت، با وجود بهره گیری از منابع روایی و تفسیری، در پرداختن به فضایل اهل بیت علیهم السلام و استناد به سایر آیات مرتبط، مانند آیه تطهیر، آیه ولایت و آیه مباحله، کوتاهی کرده و بخشی از حقیقت را نادیده گرفته است.

۱۱-۱. مفهوم و مصداق «آیه موذت» در تفسیر الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور

سیوطی (م. ۹۱۱ ق) در تفسیر روایی الدر المنثور، ۳۲ روایت درباره آیه موذت (شوری: ۲۳) از

طرق و اسناد مختلف، از صحابه و تابعین نقل کرده است. بیشترین روایات، دست کم ۱۴ روایت، از ابن عباس گزارش شده و برخی دیگر از صحابه و تابعین همچون زید بن ارقم، عائشه، ابوبکر، مجاهد، عکرمه، سعید بن جبیر، حسن بصری و شعبی نقل شده‌اند. همچنین، روایاتی از معصومان علیهم‌السلام مانند رسول خدا، امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب، امام حسن مجتبی و امام سجاد علیه‌السلام نیز در این مجموعه آمده است.

مضمون روایات الدر المنثور در تفسیر آیه مودّت، دست کم به شش محور اصلی اشاره دارد:

۱. خویشاوندان پیامبر از قریش هستند و از آنان درخواست شده که از پیامبر تبعیت کنند، او را تأیید نمایند و پیوند خویشاوندی با ایشان را حفظ کنند.
۲. خویشان پیامبر با تعبیرهایی چون «قُربی رسول الله» و «آل محمد» معرفی شده‌اند.
۳. منظور از «القُربی»، تقرب به خداوند از طریق طاعت و بندگی است.
۴. «المودّة» به معنای محبت نسبت به اصحاب رسول خدا و اهل بیت آن حضرت آمده است.

۵. به شأن نزول آیه و داستان انصار در جمع‌آوری مال برای پیامبر اشاره شده است.
۶. مصداق آیه مودّت، اهل بیت خاص پیامبر هستند که نام آنان به صراحت ذکر شده است: «وَأُخْرِجَ ابْنُ الْمُنْذِرِ وَابْنُ أَبِي حَاتِمٍ وَ الطَّبْرَانِيُّ وَابْنُ مَرْدَوَيْهِ بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ، مِنْ طَرِيقِ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مِنْ قَرَابَتِكَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ وَجِبَتْ مَوَدَّتُهُمْ؟ قَالَ: عَلِيٌّ وَ فَاطِمَةُ وَ وَلَدَاهَا» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۷).

در بررسی روایات تفسیر ابن ابی حاتم، این روایت و ادعای نادرست ضعف سند آن، مورد تحلیل قرار گرفته است.

در روایتی دیگر، به احتجاج امام سجاد علیه‌السلام با مردی شامی اشاره شده است؛ مردی که از شهادت امام حسین علیه‌السلام و یارانش در کربلا و اسارت خاندان ایشان ابراز خوشحالی کرده و خدا را حمد گفته بود. امام سجاد علیه‌السلام در پاسخ، به آیه مودّت استناد فرمود (همان، ج ۶، ص ۷). همچنین در روایت معروف به «ثقلین»، به نقل از زید بن ارقم از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، جایگاه

عترت و اهل بیت پیامبر در کنار کتاب خدا تبیین شده است (همان، ج ۶، ص ۷).

نتیجه‌گیری

در تفاسیر روایی شیعه - به جز تفسیر مقاتل بن سلیمان - و در بسیاری از تفاسیر اهل سنت، بر اساس روایات تفسیری فریقین، مفهوم «موَدّت» در آیه ۲۳ سوره شوری، به معنای محبتی عمیق، قلبی و همراه با عمل تفسیر شده است. مصداق «القُرْبی» در این آیه، خویشاوندان خاص پیامبر ﷺ هستند که در تفسیر تنزیلی، علی، فاطمه، حسن و حسین ﷺ معرفی شده‌اند و در تفسیر تأویلی، سایر امامان معصوم ﷺ نیز در این دایره قرار می‌گیرند.

بر اساس آموزه‌های این آیه، بر امت اسلام واجب است که نسبت به اهل بیت پیامبر ﷺ محبت عملی داشته باشند، فرمان آنان را فرمان الهی بدانند و در تحقق اهداف ایشان - که ادامه رسالت نبوی و اجرای دستورات الهی است - از یاری و همراهی کوتاهی نکنند.

روایات وارد شده ذیل آیه موَدّت بسیار فراوانند؛ به گونه‌ای که ۵۶ نفر از بزرگان اهل سنت به نقل این روایات پرداخته‌اند. دست کم در ۵۴ روایت از منابع شیعه، و شماری از روایات اهل سنت، اهل بیت و جانشینان پیامبر به عنوان مصادیق آیه موَدّت معرفی شده‌اند؛ که این مجموعه روایات، دلالت بر وجوب محبت نسبت به اهل بیت و موَدّت عملی در حق آنان دارد.

حاکم حسکانی، از علمای برجسته قرن پنجم اهل سنت، در شواهد التنزیل، ۲۸ روایت در تفسیر آیه موَدّت نقل کرده است که در هفت روایت، به صراحت حضرت علی، حضرت فاطمه، امام حسن و امام حسین ﷺ به عنوان مصادیق «القُرْبی» معرفی شده‌اند.

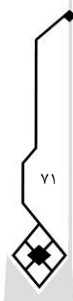
سیوطی، از دانشمندان اهل سنت در قرن نهم هجری، در الدر المنثور، با گردآوری ۳۲ روایت، بیشترین نقل روایی در تفسیر آیه موَدّت را ارائه داده است. با این حال، تنها در سه روایت، به نوعی نام برخی از معصومان ﷺ به عنوان مصداق آیه ذکر شده است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن حجر عسقلانی، (۱۴۰۶ق)، **تقریب التهذیب**، سوریه: دار الرشید.
۳. ابن أبی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۹ق)، **تفسير القرآن العظيم**، محقق: اسعد محمد طیب، ریاض: مكتبة نزار مصطفى الباز.
۴. ابن حنبل، احمد، (۱۴۱۴ق)، **المسند**، بیروت: دار الفکر.
۵. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲ق)، **المحرر الوجیز فی تفسير الكتاب العزيز**، محقق: محمد عبدالسلام عبدالشافی، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق)، **تفسير القرآن العظيم**، محقق: محمد حسین شمس الدین، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
۷. بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۵ق)، **البرهان فی تفسير القرآن**، قم: مؤسسه البعثة، بخش مطالعات اسلامی.
۸. برازش، علیرضا، (۱۳۹۴ش)، **تفسير روایی اهل بیت (۱۸ جلد)**، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۹. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۸ق)، **الجواهر الحسان فی تفسير القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۰. حسکانی، عبیدالله بن احمد، (۱۴۱۱ق)، **شواهد التنزیل لقواعد التفصیل**، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۱. حویزی، عبدعلی بن جمعه، (۱۴۱۵ق)، **تفسير نورالثقلین**، قم: انتشارات اسماعیلیان.
۱۲. خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۰۵ق)، **الكفاية فی علم الرواية**، بیروت: دارالکتب العربی.
۱۳. ذهبی، شمس الدین محمد، (۱۴۱۹ق)، **تذكرة الحفاظ**، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، **مفردات ألفاظ القرآن**، بیروت: دار القلم.

۱۵. رشید رضا، محمد، (۱۴۱۴ق)، **تفسیر المنار**، بیروت: دارالمعرفة.
۱۶. زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل**، بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۷. سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴ق)، **الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور**، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی.
۱۸. سیوطی، جلال الدین، (۱۴۱۲ق)، **الشمائل الشریفة**، دار الطائر العلم للنشر و التوزیع.
۱۹. شاه عبدالعظیمی، حسین، (۱۳۶۳ش)، **تفسیر اثنتی عشری**، تهران: انتشارات میقات.
۲۰. شایسته نژاد، علی اکبر، (۱۳۸۷ش)، «تفسیر مقاتل بن سلیمان و جایگاه آن»، **دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث**، دوره ۲، شماره ...، ص ۹۵-۱۲۳.
۲۱. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۰ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دارالمعرفة.
۲۳. عسکری، ابوهلال حسن بن عبدالله، (۱۴۰۰ق)، **الفروق فی اللغة**، بیروت: دارالآفاق الجديدة.
۲۴. فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، **التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)**، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۲۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۴۱۵ق)، **تفسیر الصافی**، تهران: مکتبه الصدر.
۲۶. فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ق)، **المصباح المنیر**، قم: مؤسسه دارالهجرة.
۲۷. قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۱ش)، **قاموس قرآن** (۷ جلد)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش)، **تفسیر القمی**، محققان: موسوی جزایری، طیب، قم: دارالکتاب.
۲۹. کوفی، فرات بن ابراهیم، (۱۴۱۰ق)، **تفسیر فرات الکوفی**، محقق: کاظم محمد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مؤسسه چاپ و نشر.
۳۰. محمد زکی، محمد خضر، (۱۴۲۶ق)، **معجم کلمات القرآن الکریم**، (المکتبه الشاملة).

۳۱. معرفت، محمدهادی، (۱۴۱۸ق)، **التفسير والمفسرون في ثوبه القشيب**، مشهد: الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية.
۳۲. مقاتل بن سليمان بلخی، (۱۴۲۳ق)، **تفسير كبير**، محقق: عبدالله محمود شحاته، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۳۳. مقامی، مهدی، (۱۳۶۹ش)، **ولایت و امامت در قرآن**، مشهد: انتشارات تدبر در قرآن و سیره.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۳ش)، **ترجمه قرآن**، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۳۵. موسوی بجنوردی، کاظم، (۱۳۸۸ش)، **دایرةالمعارف بزرگ اسلامی**، تهران: بخش فقه، علوم قرآنی و حدیث.
۳۶. میلانی، سیدعلی، (۱۳۸۱ش)، **جواهر الکلام في معرفة الأئمة والإمام**، قم: مرکز الحقائق الإسلامية.

